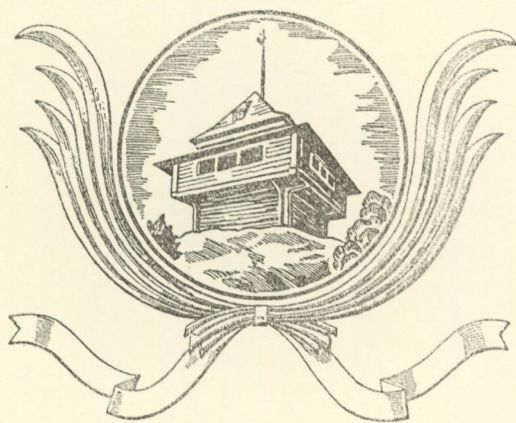

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1935**

NORDISKA MUSEETS
OCH SKANSENS
ÅRSBOK
FATABUREN

1 9 3 5

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · SIGFRID SVENSSON

Årsbokens omslag med motiv från stadskvarteret på Skansen är
utfört efter fotografi av fru M. Claréus.

Tryckt hos
Victor Pettersons Bokindustriaktiebolag
Stockholm 1935

SAMHÄLLSSYN PÅ ENGELBREKTS- TIDEN

EN SKRIVARES BILDKOMMENTARER TILL
LANDSLAGEN

av Ernst Klein

Vid en hastig genomgång av den s. k. »Gamla Kalmarhandskriften», nu i K. Bibliotekets ägo, av Magnus Erikssons landslag, som är skriven i östra Sverge eller Egentliga Finland under 1400-talets förra hälft, fann jag för några år sedan, att de märkliga illuminationerna i flera fall hade ett direkt samband med ett på samma sida, ofta omedelbart intill bilden stående lagställe. Stundom utgör bilden direkt en illustration till lagtexten, såsom t. ex. Byggingab. XVII, 6 »nu hugger man eek ællæ bok þet sum bærande træ ær», bild 1. Eklöven äro mycket tydligt uttritade. Viktiga upplysningar i detalj kunna dessa direkta illustrationer ej sällan ge, såsom t. ex. den till Byggingab. XIII, 4, som handlar om att bärga hö och korn, där vi se hölasset dragas hem på släde, tvivelsutan från någon avlägsen slåttermark, troligen på vintern från någon myrhässa eller ängslada, bild 2. En publicering av dessa tydliga bilder jämte de upplysningar, texten ger om deras speciella innebörd, vore rätt givande. Jag har också tänkt att på annat håll åstadkomma en dylik.

Emellertid finnes också en hel rad av bilder i handskriften, som ha ett mindre klart — understundom till att börja med fullkomligt dunkelt — samband med texten. Medeltiden är ju van vid ett rikt utbildat ikonografiskt språk. Men dettas symboler hänföra sig dock i regel till vissa bibelställen och vissa av den katolska kyrkans lärosatser, sammanställda till ett väldigt system av »typer» och »prototyper», där varje gestalt och situation har sin givna innebörd — ett slags chifferspråk. Om också icke

fullt entydigt, lämnar det dock endast rum för ett begränsat antal tolkningar. Överfört av en enskild skrivare på en landslagstext blir det ikonografiska tillvägagångssättet något helt annat. Antingen äro bilderna rent illustrativa, eller måste de, om de skola tolkas symboliskt, hänföra sig till idékretsar, som ligga i första planet hos alla, som tecknaren vill bli förstådd av — i detta fall sina yrkesbröder inom de skriv- och läskunniges, klerkers och lagkarlars trånga krets. Några exempel i Kyrkobalken skola visa, hur vår illuminator därvid ofta gått till väga. I sjunde kapitlet, § 4, står om prästtiodet »penning fore griis, gaas» etc. I början av detta kapitel, bild 3, se vi en räv med en gås på ryggen. Längre ned, i kap. XVI, § 3, finna vi räven iklädd prästerlig dräkt predikande för gässen, bild 4. Stället handlar om oskärnande av kyrka och kyrkogård. Räven är präst — nu förstå vi också vad räven betyder, när han bär bort gåsen-tiodet. Och än mer: samma balk, kap. V, § 1, avhandlar prästval och det fall, att »nu kan ei sokn um præst sæmia». Prästen är här räven på kalas hos tranan, som serverar maten i en hög och trång kärna, bild 5. Han kommer inte åt det eftertrådda gället. Men prästen-räven tar hämnd i kap. VI, där man ser tranan snopet hänga näbb över den utspillda soppan som räven slickar i sig, bild 6. Medeltidens finkänslighet är inte överdriven ens gent emot det heliga. Bilden syftar på »then bondhe som ey wil clvckhare reth göra». För honom äger prästen att »redskap uppe hald», d. v. s. innehålla nådemedlen. Allt bygger på liknelsen prästen-räven. Tre olika rävsagomotiv, välkända för alla, ha alltså brukats av illustratören för att på ett humoristiskt och grovkornigt sätt belysa prästens roll i fyra lagställen.

I Konungabalken kap. XXV finns en miniatyr, bild 7, som är omsorgsfullt urtvättad — delvis. Men tillräckligt är kvar för att man skall se, vad den betyder. Till vänster om initialen omfamnar en man en kvinna med upplöst hår. En sådan frisyr betyder på medeltiden djupaste negligé. På andra sidan initialen (där vanligtvis huvuden av helt annan storleksordning än den illustrerande bilden, och utan samband med denna, förekomma), sitter en man som demonstrativt tittar (och pekar) bort från

Bild 1. Bonde fäller »bärande träd».

Bild 2. Hö köres hem på släde.

den amorösa scenen. I kapitlet intill läsa vi: »Huar som giuær malsægandha ræt fran sik havi forgiuit sin ræt wiþær þæn saka —» (Den som giver ifrån sig målsägandes rätt, han har uppgivit sin rätt i avseende på denna sak). Det tycks vara den godvillige hanrejen, ett i tidens anekdoter högt älskat motiv, som får illustrera det ifrågavarande fallet.

Stundom är det litterära allusioner ur den rena konstdikten, som ligga till grund för illustrationerna. Troligen är detta fallet många gånger, där vi nu icke kunna tyda sammanhanget. I ett fall, bild 8, vågar jag föreslå en lösning av en sådan gåta — med all reservation för misstag. Bilden föreställer en riddare på ett rovdjur, som nog kan föreställa ett lejon. Det är Ivan Lejonriddaren! Lagstället närmast intill är Giftobalken XVIII, som innehåller bestämmelser om arvsföljd, då flera kullar finnas inom äktenskapet. Ivan Lejonriddaren sliter, enligt den medeltida romanen, en krånglig arvstvist mellan tvenne systrar. Han kan sålunda passa som ett profant skyddshelgon i arvssaker.

Men även den kyrkliga ikonografien står inte utanför lagskri-
varens ämnessfär, ehuru han gör ett ganska fritt bruk av den. Enhörningen är ett mycket ofta förekommande djur i den kyrkliga bildkonsten. Vanligen hör denna vilda best, som blott låter sig tämjas av en ren jungfru, samman med Kristus- och Maria-kulten. Men här se vi honom, bild 9, ridas av en bonde, (varför det är en bonde, skall sedan förklaras) vid Jordabalken XXVII, som handlar om landbos (arrendators, torpare) rätt gent emot jordägaren. Nu finns ännu i den gamla svenska bibelöversättningen ett ställe, Job kap. 39, där ett hebreiskt ord, reēm, numera översatt som »vildoxen», återges med »enhörningen». »Menar tu, at enhörningen skal tiena tigh och blifwa widh tina krubbo¹.» Jordägaren rider sin landbo hårt. Men lagen påminner honom om, att hans makt har gränser, och innanför

¹ Versio vulgata, den katolska kyrkans officiella översättning, hade på detta ställe icke unicornu utan rhinoceros, som ju egentligen betyder noshörning. Men medeltidens zoologiska begrepp voro rätt obestämda, och i fråga om enhörning och noshörning kunde nog mycket väl en förväxling äga rum, hälst till enhörningens fördel. Ty av de två var han då den ojämeförlikt bäst kända, fast han sedan råkat bli bara en saga.

Bild 3. Församlingen skall ge tionde av gås — räven är prästen.

Bild 4. Kyrkans oskärande. Räven i predikstolen.

Bild 5. Prästen får inte gället —

dess gränser är landbon otämjbar och styvnackad som enhörningen, som icke tjänar någon människa.

Beläggen för detta växlande och sinnrika sätt att illustrera landslagen skulle kunna mångdubblas. Många av dem äro mycket grovkorniga men ha icke, såsom den ovan omtalade bilden av ett äktenskapsbrott, censurerats av en senare tid. Ty de voro endast grova, men stötte icke de sedliga begreppen, innan »anständigheten kom och sederna försvunno». Grovheten består inte blott i situationen, utan förstärkes här och var av ett kraftord, på vanligt medeltida sätt anbragt på ett språkband bredvid den, som tänkes uttala det. Där står t. ex.: »Kys migh j röffuen Matz medh klöffuen».

Vi ha nu lärt känna de medel, av vilka vår lagillustratör begagnar sig för att fullgöra sitt uppdrag. Alla ämnessfärer, från den

Bild 6. — och församlingen får inte nådemedlen.

realistiskt uppfattade verkligheten, till folksagan och skämtsagan, riddareromanen och bibeln, dragas in för att mer eller mindre direkt åstadkomma den önskade associationen. Stundom tages ordet till hjälp, när den tecknade situationen är för mångtydig — eller så tydlig, att den fullaste uppriktighet endast kan förstärka intrycket.

Från de nu givna förutsättningarna skola vi granska en av illuminationerna, vilken, om jag tolkar den rätt, är av ett icke ringa intresse för vår förståelse av den folkstämning som rådde under Engelbrektstiden inom det centralsvenska området (dit även det Egentliga Finland på denna tid måste räknas).

Intill Byggningsbalken XVIII, som handlar om straff för brännande av bärande skog, ek eller bok, se vi, bild 11, en böjd man, på vars rygg en annan, beväpnad med ett gissel, rider.

Men på ryttaren rider en tredje (tyvärr något beskuren) person med ett lyftat huggvapen.

Den understa figuren, som bär de två övre, håller i högra handen ett språkband som säger: »fain I skam swa tungha».

Man anar strax att denna uppställning symboliserar en social situation. Det är representanter för tre stånd eller samhällsgrupper som avbildas så att deras inbördes situation klart framträder. Den översta har makten över de två andra med vapenrätt. Den mellersta har intet annat att göra än att gissla den understa, och denna kan, så länge han böjer sig under gisslet, endast fortsätta att bära bördan av de två, som rida honom. Men han kan ändå något mera: han kan förbanna och önska vedergällning för sitt lidande.

»Mån I få en skam lika tung som den börda jag bär», så måste väl språkbandets korta suck tydas.

Genom att studera de tre figurerna närmare kunna vi måhända finna, vilka de skola föreställa.

Den understa är lättast att känna igen. Hans filthatt med det baktill och på sidorna uppvikta, framtill långt nedhängande brättet liksom den tämligen långa och vida kjorteln äro i hela handskriften bondens attribut. Vi se dem redan på några av de i denna uppsats avbildade scenerna, där det icke kan vara tvivel om, vad för klass den agerande personen tillhör (bilderna 1, 2, 9), och typen är, som sagt, genomgående.

Vem den översta mannen är, kan icke med samma bestämdhet sägas. Framställningen, framför allt den i midjan ytterst trånga och nedtill korta kjorteln, påminner om lejonriddaren (bild 8) liksom om en annan ridande, med stora sporrar försedd man som förekommer i manuskriptet och en drakdödare till fots (S:t Mikael?). I alla dessa situationer (de enda, där typen förekommer i manuskriptet) är det tydligen fråga om riddare eller riddares likar. Närmare torde vi icke komma genom studiet av vår mästaress allmänna uttryckssätt. Och detta tycks vara så pass individuellt, att det icke lönar sig att draga in paralleller från andra samtida målare för att söka komma till en precisare bestämning.

Bild 7. »Den godvillige hanrejen».

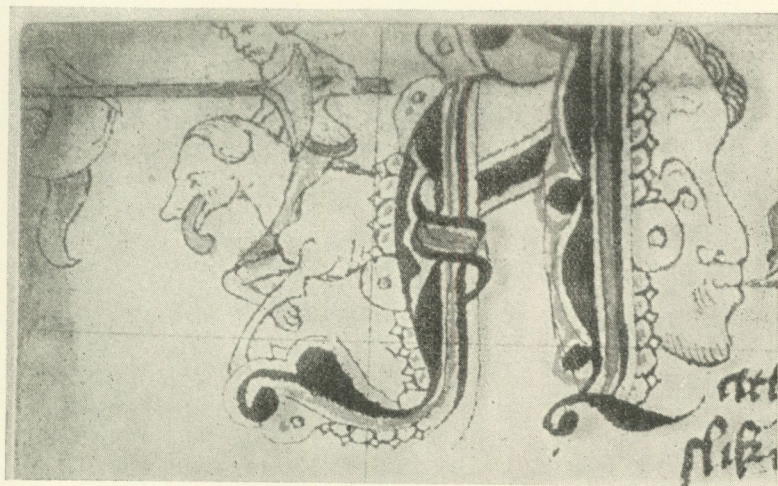

Bild 8. Herr Ivan Lejonriddaren.

Den mellersta figuren, en skäggig man, bär ingenting annat betecknande än en rund mössa, vars uppvikta brätte mitt på sidan har en nästan cirkelformig urknipning i kanten. Det är tydligen en modeform, avsedd att vara elegant. Den återfinna vi här och var i lagen. Vi ha redan sett den på en figur, som vi nödgas tolka som äktenskapsbrytare (bild 7). Vi finna den därnäst på en »skälvrängare», d. v. s. en man som flyttar en annans rå och rör. De ha ännu i dag mycket dåligt anseende, så dåligt att de anses spöka efter sin död. En tjuv med en säck på ryggen bär samma huvudbonad. Vidare förekommer denna mössa på en man eller gosse som skjuter en stork — ett fult och onyttigt företag — och en som gillrar upp ett »självskott» och därmed blir vållande till annans död. Även en tredje bågskytt har den fatala mössan. Till sist förekommer samma hatt på en svärdsvägande man, som rider på ett sagodjur med inskriften »Pantheer» — allusionen tills vidare obestämd.

Vi se att det är ett ganska dåligt sällskap med äktenskapsbrytare, skälvrängare, tjuvar, dråpare och okynniga skyttar som den egendomliga huvudbonaden bringar vår mellanman. Det är inte de grövsta brottslingarna, men otvivelaktigt några av de otrevligaste som äro med i gruppen — det är något av den gamla kategorien »niding» i den. Vem är han? Vi kunna endast gissa. Jag gissar: fogden, indrivaren med gisslet, själv tjänare åt riddaren men kaxe över den meniga allmogen. Vi skola därvid icke tänka på de stora kungliga fogdarna och slottshövitsmännen, som väl snarast hört till den högsta kategorien i denna sorgliga treenighet, utan snarast på underfogdar och andra den högsta samhällsmaktens exekutorer, med vilka allmänheten hade direkt beröring. Dessa ha tydligen hos manuskriptets illustratör — och troligen hos en stor del av det svenska folket på Engelbrektstiden — fått ett anseende av den art som den skamliga mössan betecknar.

Själva bruket av en mössa av särskild form som skamtecken är ju icke okänt för medeltiden. Mest kända torde jude- och kättarmössorna vara. Här skulle vi träffa på en tredje sort: nidingsmössan, som väl ej i verkligheten burits som sådan, men

Bild 9. Enhörningen.

som av en eller annan orsak av vår konstnär, kanske också av hans samtida, ansetts betecknande för vissa dåliga karaktärer.

Att bilden sålunda föreställer allmogen, förtryckt av fogdar under den höga adelns på vapenmakt stödda tyranni torde vara säkert. Det är icke fråga om svenskt mot danskt, icke heller om folket mot konungamakten. Det är snarare just fråga om, vad Karl Knutsson 1435 omvittnar i ett brev till de övriga svenska rådsherrarna: »allmogen som haffuer ett stort haatt til alt mins herra råd —».

Men det är att märka, att detta hat uttryckes i en laghandskrift, inte i en politisk pamflett. Vem som än beställt och ägt detta exemplar av Magnus Erikssons landslag, han måste i varje fall ha varit öppen för illuminatorns synpunkter på samhällsfrågorna, som komma till uttryck i många av bilderna, om också ingenstädes

så tydligt som här. Och tecknaren själv? Var han inte snarast en klerk och sålunda åtminstone i någon mån »fräls och fri» — icke direkt att inordna i allmogens krets, lika litet som beställaren, en lagman eller annan högt uppsatt person. Vittnar inte detta starkt om, att allmogens »stora hat» på många håll även utanför böndernas och lagmännens krets kändes som något berättigat, och att de andliga och världsliga herrarnas ställningstagande på Engelbrekts sida åtminstone i vissa fall varit fullt uppriktigt. Kan man läsa ut något sådant ur vår bild, vinner den ett ökat intresse såsom ett av de fåtaliga vittnesbörden om opinionen i Sverige under Engelbrektstiden.

Två saker vore ytterligare av intresse att utreda i detta sammanhang. Den ena är: varifrån har tecknaren fått idén att framställa samhället i denna form av ridande och ridna? Den andra frågan är: vilket lagställe har framkallat denna association hos honom?

Vad ridandet såsom socialt förhållande beträffar, är det ingalunda någon främmande idé. Att vara »riden» av någon är att helt vara underkastad en annans vilja. En vanlig legend på medeltiden, som även går igen i en av vårt manuskripts bilder, visar den vise Aristoteles som på gamla dagar blir så narraktig, att han låter en kvinna behärska sig, d. v. s. rida på sin rygg. En annan av bilderna i handskriften påminner om den helige Kristoffer, den starke jätten, kuivad av Jesusbarnet, som okänt låter sig bäras på hans rygg och tynger ned honom med sin börda av all mänsklig nöd.

Bonden som samhällets grund återfinna vi i dalmålningarnas trohjärtade språk. »Konungen säger: Jag styrer eder alla. Biskopen säger: Jag lärar eder alla. Bonden säger: Jag föder eder alla.» Här äro några av kompositionens element. Men deras sammansättning, bister och fylld av en rättmätig vrede, synes vara vår okände lagskrivares.

Lagstället, med dess stränga, men icke excessiva bötesbestämmelser för anstiftande av skogseld varvid »bärande träd», ek eller bok, bli förstörda, synes i och för sig icke i första hand vara av den betydelse, att det kan utlösa en social olustkänsla. Men det

Bild 10. »Mån I få en skam lika tung som den börda jag bär».

är en särskild sak med eken och boken. Vi veta det från Vasatiden. Ett av de första kungliga brev som finnas bevarade från Gustav I:s kansli gäller förbud mot fällande av dessa träd i Småland, ävensom dödandet av högvilt, hjort och rådjur. På Öland straffas något senare fällandet av ek, tredje resan, med hemmanets förlust. Regalet över bärande träd liksom över högdjur har här nått sin höjdpunkt. Hur långt denna för svensk rätt främmande tanke hunnit på Engelbrekts tid vet man ej. Så mycket är dock känt, att i den s. k. Växiö stadga, i början av 1400-talet, upptas ett förbud att fälla ek och bok »för lön eller penningar at sælia til afsalu», varvid intet säges om vem som äger jorden, där träden växa, men däremot den skyldige hotas med »vår nådigste Herres högsta bot». Och även där monopolistiska tendenser i avseende på de ädla träden (vilka redan i landskapslagarna skyddas i by- eller häradsallmänningens intresse) icke utnyttjats av konungen, kunna de mycket väl ha tillämpats av mäktiga jordägare i de områden, där godskomplex bildat sig, och av kungliga ämbetsmän i alla bygder. Ty ek- och bokskogen är den senmedeltida societetens stora lekplats. Den föder dess vildsvin, hjortar och rådjur och bjuder i sina svala och dock öppna valv en oöverträfflig terräng för de beridna jaktsällskap, som draga fram under jakthornens klang och glam av livsglada röster.

Men bonden, som fått böta full mansbot för tio ekar, som han fällt eller bränt i sin egen skog, ser surt efter de förbiridande och viskar:

»Fain I skam swa tungha.»